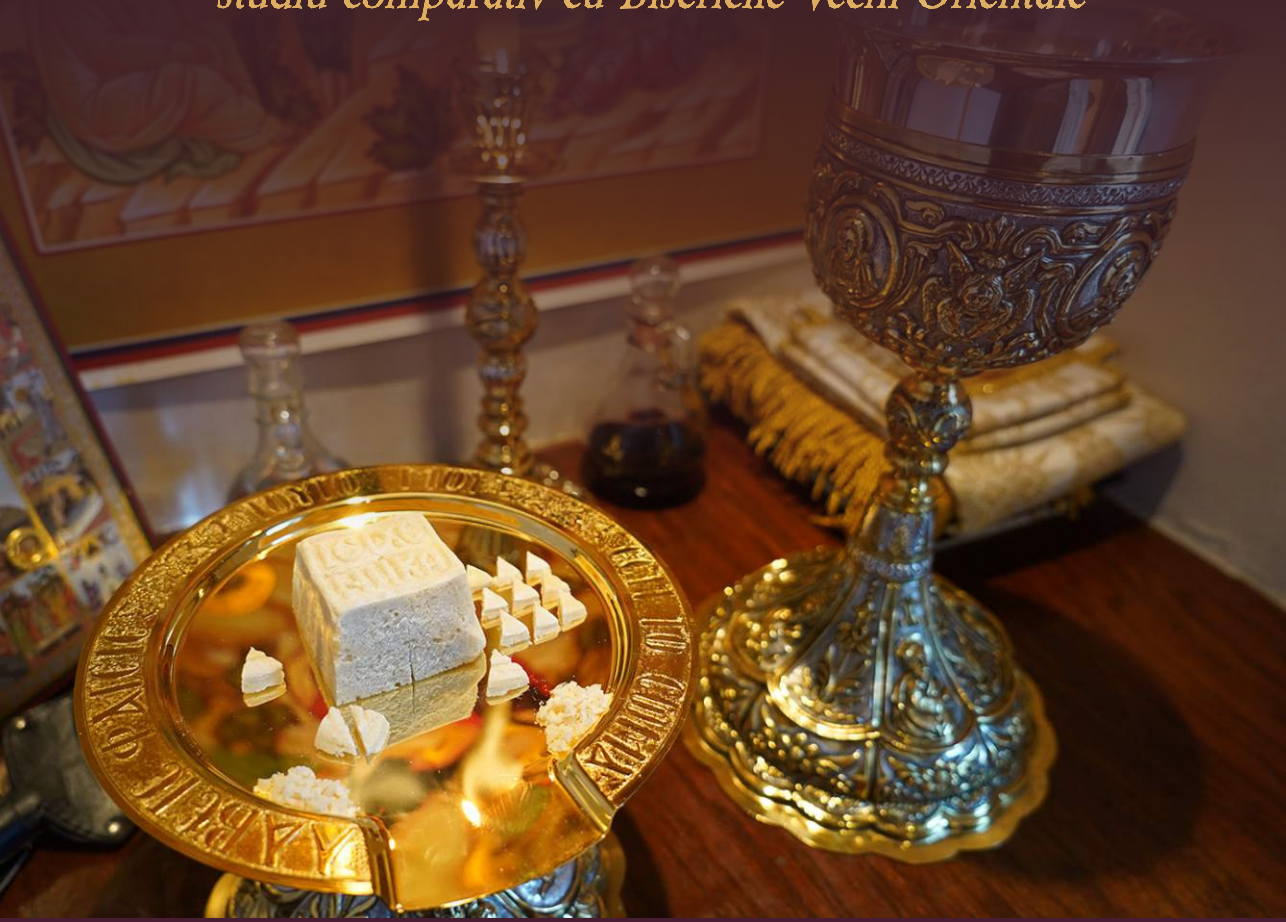
Ioachim Tomoiagă

Elementele materiale utilizate în Taina Euharistiei

Simbolism, semnificație istorico-liturgică, studiu comparativ cu Bisericile Vechi-Orientale

Presa Universitară Clujeană

Ioachim Tomoiagă

Elementele materiale utilizate în Taina Euharistiei

Simbolism, semnificație istorico-liturgică, studiu comparativ cu Bisericile Vechi-Orientale

Cu prefață de

† IPS Prof. univ. dr. Laurențiu Streza,

Arhiepiscopul Sibiului și Mitropolitul Ardealului

și postfață de

Pr. Prof. univ. dr. Stelian Tofană,

Facultatea de Teologie Ortodoxă

a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca

Presa Universitară Clujeană

2020

Referenţi ştiinţifici:

Pr. Prof. univ. dr. Stelian Tofană

Prof. univ. dr. Ciprian Ioan Streza

ISBN 978-606-37-0994-4

Corectură: Nicolae-Toma Posa

Tehnoredactare computerizată: Cristian-Marius Nuna

Universitatea Babeş-Bolyai

Presa Universitară Clujeană

Director: Codruţa Săcelean

Str. Hasdeu nr. 51

400371 Cluj-Napoca, România

Tel./fax: (+40)-264-597.401

E-mail: editura@ubbcluj.ro

http://www.editura.ubbcluj.ro

Cuprins

Prefață

După învățătura Sfinților Apostoli și a Sfinților Părinți, omul se mântuiește prin unirea și viețuirea *în Hristos* și *cu Hristos*, actualizându-se continuu viața Mântuitorului în viața sacramentală a Bisericii. Taina cea mare a credinței noastre este, potrivit „Apostolului neamurilor”, Domnul nostru Iisus Hristos, Întruparea Lui și iconomia dumnezeiască prin care El a mântuit lumea (I Timotei 3, 16). Această dumnezeiască lucrare de unire a *necreatului* cu *creatul*, a lui *Dumnezeu* și a *omului* s-a arătat în Persoana lui Hristos în lume și în timp, pentru a putea permanentiza în sânul creației prezența Lui, pentru ca natura creată asumată să devină purtătoare a Dumnezeirii, să devină natură hristificată, să devină Biserică.

După Învierea din morți și Înălțarea la ceruri a Domnului nostru Iisus Hristos, noi nu ne mai putem *atinge* de El trupește, așa cum au făcut-o Sfinții Apostoli și ucenicii Săi, ci numai tainic, sacramental, prin ritualul liturgic al Bisericii Sale, prin Sfintele Taine și Ierurgii. Această *„atingere”* tainică și sacramentală, despre care ne învață Părinții Bisericii, nu e mai *„slabă”* ca aceea văzută, ci dimpotrivă, este mult mai intensă, pentru că se întemeiază deplin pe prezența și lucrarea Duhul Sfânt. Hristos cel înviat, devenit Duh și după umanitate, Se sălășluiește în noi și Se atinge de simțirile sufletului nostru și le umple de puterea Învierii, de slava iubirii Sale jertfelnice. *Materia văzută* devine astfel mijlocul descoperirii și prezenței lui Hristos cel răstignit și înviat în Biserică. În locul prezenței Sale văzute, El ne-a lăsat prezența Lui nevăzută prin Tainele Bisericii. Prin Întrupare și prin Botezul Domnului în Iordan, Duhul Sfânt s-a revărsat și a sfințit întreaga *natură materială,* așa încât aceasta a devenit *mediu* al lucrării dumnezeiești sfințitoare, de apropiere

și comuniune între om și Dumnezeu. După Înălțarea la ceruri, Hristos pnevmatizat se atinge de noi prin materia văzută și, de aceea, El a ales pentru aceste lucrări sfințitoare ale vieții umane, formele fundamentale ale materiei, adică pe cele necesare întreținerii trupului omenesc: *pâinea, vinul* și *apa*.

Hristos Mântuitorul pătrunde, astfel, cu Trupul Său îndumnezeit, cu energia preacuratului Său Trup în noi, prin aceste *elemente materiale* și prin gesturile și cuvintele preotului, ca să pună în trupul nostru *începutul sfințirii*, care are, însă, nevoie pentru primirea și desăvârșirea ei de credința și efortul primitorului. Taina Sfântului Botez, poarta de intrare în Biserică, ne naște din nou, sădește în noi și ne împărtășește *darul vieții celei noi* în Hristos cel înviat. Prin Taina Mirungerii, Hristos ne întărește ca să creștem întru *făpturi noi*, iar prin Taina Spovedaniei – „botezul lacrimilor", ne înnoiește prin iertarea păcatelor. Prin Taina Sfântului Maslu ne sunt *vindecate bolile* noastre sufletești și trupești, prin Taina Cununiei Dumnezeu ne binecuvintează și ne sfințește ca familie, iar prin Taina Hirotoniei Domnul alege și consacră pe slujitorii sfintelor Sale altare. Însă, modul cel mai deplin în care omul, în această lume, se poate uni cu Iisus Hristos cel înviat și se poate împărtăși de viața cea nouă a Împărăției Preasfintei Treimi este *Taina Sfintei Euharistii*, împărtășirea cu *Sfântul Trup și Sânge al Domnului*, sub chipul *materiei* – pâine și vin, la Taina cea mare și cerească a Sfintei Liturghii. Sfintele Taine prelungesc în lucrarea Bisericii funcțiile Trupului înviat al Domnului Hristos și oferă în mod real viața Lui. După cum arată marele nostru teolog, părintele Dumitru Stăniloae, prin trupul îndumnezeit al Mântuitorului, El ne comunică nu numai sensibilitatea Lui curată omenească și starea Lui continuă de jertfă în fața Tatălui, ci și sensibilitatea curată a sufletului Său și puterea dumnezeirii aflată în El.[1]

---

[1] *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. III, București, 1978, p. 18.

Această tematică semnificativă a elementelor materiale utilizate în Taina Euharistiei este subiectul pe care și-l propune cercetarea întreprinsă de părintele Ioachim Tomoiagă. Autorul a încercat, într-o curajoasă abordare, cu un vădit caracter interdisciplinar, să aprofundeze semnificația teologico-liturgică a elementelor materiale utilizate în Taina Sfintei Euharistii, dar și să analizeze comparativ modul în care acestea sunt folosite în ritul bizantin, cu forma și modul în care elementele materiale sunt folosite în riturile Bisericilor Vechi Orientale.

Lucrarea de față se deschide printr-o succintă *introducere* care fixează cadrul general al problematicii, obiectivele cercetării întreprinse precum și stadiul actual al cercetărilor pe această temă în teologia liturgică românească.

În partea întâi, intitulată *Elementele materiale utilizate în Sfânta Euharistie*, urmând textului și indicațiilor diferitelor ediții ale Liturghierul aflat în uzul Bisericii Ortodoxe Române, autorul prezintă sintetic, inserând pe alocuri comentarii personale, aspectele practice ale materiei liturgice, anume: *pâinea dospită* făcută din făină curată de grâu, *vinul curat* de struguri și *apa*. Părintele autor subliniază faptul că indicațiile din *Liturghier* sunt extrem de stricte cu privire la materia euharistică nepermițând niciun fel de derogare în ceea ce privește materia folosită sau calitatea acesteia. O subdiviziune specială este dedicată de autor problematicii legată de *culoarea vinului euharistic*, concluzia personală a părintelui Ioachim Tomoiagă fiind aceea că nu culoarea, ci calitatea vinului contează. În continuarea acestei părți, este prezentat modul în care *materia euharistică* este pregătită pentru Sfânta Liturghie în cadrul Proscomidiei, modul în care sunt amestecate Sfintele Daruri după rugăciunea prefacerii, autorul comentând simbolismul elementelor euharistice, formulele liturgice însoțitoare pregătirii Sfintelor Daruri, mai întâi pentru prefacere, iar apoi pentru împărtășirea clericilor și a credincioșilor.

Ultimele două subdiviziuni care completează această primă parte a disertației prezintă analitic *prevederile canonice cu privire la elementele euharistice*, precum și *controversele cu privire la elementele euharistice în primele veacuri creștine*. În primul subcapitol, autorul grupează prevederile canonice referitoare la materia liturgică, pe care le însoțește cu succinte comentarii, iar în ceea ce privește controversele legate de *elementele euharistice* în primele veacuri creștine, autorul prezintă, pe scurt, practicile eretice care utilizau în slujirea liturgică alte elemente euharistice: *Sfântul Irineu* amintește de un eretic gnostic care folosea vin alb la euharistie căruia îi schimba culoarea în roșu folosindu-se de tot felul de șarlatanii. Actul martiric al lui *Perpetua și Felicitas* descrie folosirea de *brânză* și *lapte* ca elemente euharistice de către un grup gnostic din care se pare că făceau parte și cele două martire din nordul Africii, la începutul secolului al III-lea. De asemenea, *Sfântul Ioan Gură de Aur* amintește de un grup gnostic al așa-numiților *hidroparastați*, care foloseau doar *apă*, și nu vin, la Sfânta Euharistie.

Partea a doua a lucrării, intitulată *Semnificația istorică și simbolică a materiei euharistice*, are în deschiderea ei o scurtă introducere în care autorul expune în detaliu cuprinsul și scopul acestei secțiuni. Ca o contrapondere a învățăturilor eretice din primele secole creștine, ce considerau că *materia este rea în sine*, determinând unele grupări să întrebuințeze alte elemente materiale euharistice, autorul consideră oportun să dezvolte, în cea dintâi subsecțiune, *ontologia materiei* în teologia ortodoxă. Urmând învățăturilor teologice expuse de părintele **Dumitru Stăniloae** în introducerea generală la Sfintele Taine, părintele autor arată că lumea, în întregul ei, atât cea materială cât și cea spirituală, a fost creată de Dumnezeu din nimic și prin urmare este ontologic *bună*. Teologia sacramentală ortodoxă acordă un loc aparte *materiei* în sfințirea omului prin Sfintele Taine, în cadrul Bisericii. *Materia fiind bună în sine*, spune părintele Stăniloae, *„Duhul*

dumnezeiesc poate lucra prin mijlocirea spiritului omenesc asupra materiei cosmice în general și asupra altor persoane, a trupului și a materiei dintre ele. Astfel, materia devine purtătoare de har. Tot ceea ce atinge simțurile trupului se imprimă în suflet și toate senzațiile trupului poartă în ele marca simțirii specifice a sufletului... Nu se poate influența asupra sufletului fără a se lucra asupra trupului și orice influență primită de trup poartă marca sufletului".[2]

În continuare, autorul tratează *semnificația istorică și simbolică a elementelor euharistice*. Este prezentat simbolismul *apei* în Vechiul Testament, sunt indicate și tâlcuite câteva texte esențiale din Noul Testament în care apare simbolul apei: Ioan 2, 6 – *apa curățirii* de la nunta din Cana; Ioan 3, 3 și 5 – *nașterea de sus* sau *nașterea din apă și din Duh* din convorbirea Mântuitorului cu Nicodim; Ioan 4, 10 – *apa cea vie* și *râuri de apă vie* din convorbirea Mântuitorului cu femeia samarineancă, respectiv cuvântul Mântuitorului din templu de la sărbătoarea iudaică a corturilor. Este prezentată semnificația istorică și simbolică a *pâinii*, atât în Vechiul Testament, cât și în câteva texte neotestamentare: *„pâinea vieții"* (Ioan 6, 35); pâinea în parabolele Mântuitorului, cât și *„euharistia"* din episodul călătoriei spre Emaus (Luca 24, 13–35). Subcapitolul dedicat *vinului* ca element euharistic este mai dezvoltat deoarece cuprinde, pe lângă referințele simbolice din Vechiul și Noul Testament și o scurtă prezentare a uzului și semnificației lui în lumea greco-romană, autorul căutând, astfel, să susțină ipoteza că modul în care vinul era consumat în lumea greco-romană, și anume amestecat cu apă, a fost preluat ca atare în slujirea euharistică și a primit, mai apoi, și o semnificație teologică.

Ultima secțiune a acestei părți cuprinde prezentarea semnificației mistico-simbolice a elementelor euharistice în cadrul Sfintei Liturghii, autorul cercetând, în acest sens, comentariile bizantine ale *Sfântului Nicolae*

---

[2] *Ibidem*, p. 14.

Cabasila, ale Sfântului Simeon al Tesalonicului, ale Sfântului Gherman al Constantinopolului și ale lui Meletie Sirigul.

În partea a treia a lucrării, *Elementele materiale utilizate în Sfânta Euharistie. Studiu comparativ cu Bisericile Vechi-Orientale*, părintele Ioachim Tomoiagă, în completarea demersului întreprins, a căutat să analizeze sub aspect comparativ, materia euharistică folosită în slujirea Bisericii noastre cu uzul din Bisericile Vechi-Orientale, cele mai apropiate, nu numai doctrinar, ci și liturgic, de Biserica Ortodoxă. Compararea elementelor euharistice folosite de acestea, precum și a simbolismului lor, consideră autorul, ar putea oferi răspunsuri cu privire la propriile dezvoltări liturgico-simbolice din cadrul ritului bizantin. Este prezentat locul și simbolismul elementelor euharistice în cadrul *Bisericii Apostolice Armene, a Bisericii Siriene, a Bisericii Siriene Indiene din Malabar, a Bisericii Copte și a Bisericii Etiopiene,* fiecare scurtă expunere fiind precedată de un scurt istoric al Bisericii respective și al tradiției ei liturgice.

Analiza comparativă realizată de autor, susținută pe alocuri de argumente proprii, arată că, în privința elementelor euharistice, există diferențe semnificative între ritul bizantin și ritul acestor Biserici Vechi Orientale. Astfel, Biserica Armeană folosește *azimă* și nu pâine dospită ca element euharistic, iar în Biserica Etiopiană se folosește *azimă* la Euharistie în Joia Mare, considerându-se eronat că la Cina cea de Taină Mântuitorul a folosit azimă. Celelalte biserici Vechi-Orientale folosesc *pâine dospită,* excepție făcând tradiția coptă, în care prescura folosită nu este sărată. În tradiția siriană, inclusiv în cea indiană, se folosesc cinci elemente la prepararea pâinii euharistice, și anume: *apa, făina de grâu, sarea, drojdia și untdelemnul.* În ceea ce privește vinul ca element euharistic, Biserica Armeană este singura care nu amestecă vinul cu apa în cadrul Sfintei Euharistii.

În ceea ce privește simbolismul elementelor euharistice, autorul evidențiază prin studiul conținutului liturgic al rugăciunilor folosite de aceste tradiții vechi-orientale, faptul că fiecare rit a cunoscut o dezvoltare specifică: astfel, arată autorul, ritul copt este simplu, concentrându-se pe Taina prezenței reale a Mântuitorului în Taina Sfintei Euharistii; ritul sirian accentuează caracterul comunitar al Euharistiei – există rugăciuni pentru comunitate adresate Maicii Domnului, sfinților, fără, însă, a se scoate părticele pentru aceștia. De asemenea, sunt bine dezvoltate rugăciunile legate de tămâierea repetată a Sfintelor Daruri. În tradiția etiopiană se evidențiază rugăciunile de binecuvântare a tuturor obiectelor materiale care urmează a fi întrebuințate în legătură cu Sfântul Trup și Sânge al Mântuitorului. Semnificative sunt și referințele autorului în legătură cu influențele social-culturale specifice locurilor respective, care se întrezăresc în forma și conținutul materiei euharistice.

Lucrarea se încheie cu o serie de formulări conclusive generale, în care autorul prezintă foarte succint principalele rezultate ale analizei sale, precum și cu o serie de tabele comparative, menite să evidențieze mai clar natura, forma și simbolismul elementelor euharistice folosite în Biserica Ortodoxă și în Bisericile Vechi-Orientale.

Lucrarea părintelui Arhimandrit Dr. Ioachim Tomoiagă este rodul incontestabil al unei munci științifice susținute, al unei vocații și preocupări *pastoral-liturgice* de excepție. Meritul autorului este acela de a fi încercat o abordare analitică sub aspect teologic și istorico-liturgic a multiplelor aspecte legate de *elementele materiale folosite în Taina Euharistiei*, centrul vieții noastre duhovnicești.

Este de apreciat munca autorului în selectarea și sistematizarea informațiilor preluate din bogata bibliografie consultată. Autorul s-a arătat nu doar un foarte bun cunoscător al cultului Bisericii, ceea ce a și determinat, de altfel, alegerea subiectului disertației sale, dar mai ales un

teolog format, care și-a aprofundat studiile la Institutul Ecumenic de la Bossey, unde și-a consolidat și bagajului lingvistic, care i-a facilitat accesul la sursele bibliografice de specialitate în limba engleză sau franceză. Lucrarea de față are meritul de a da un răspuns bine documentat la posibilele întrebări sau căutări ale clericilor sau credincioșilor, privitoare la această atât de importantă și de semnificativă tematică – elementele materiale utilizate în Taina Euharistiei. Apreciem, de asemenea, faptul că autorul atașează fiecărui capitol principal concluziile esențiale, ceea ce permite o benefică sintetizare a bogatului material prezentat și ușurează mult lectura și reținerea informației.

Prin conținutul ei, prin informațiile și analizele prezentate, osteneala părintelui Arhimandrit Dr. Ioachim Tomoiagă reprezintă o contribuție importantă pentru Teologia ortodoxă, dar, în același timp, lucrarea de față constituie și o provocare pentru cercetările viitoare de a aprofunda aceste investigații parcurse până acum.

† IPS Prof. Univ. Dr. LAURENȚIU Streza

Arhiepiscopul Sibiului și Mitropolitul Ardealului

Sibiu, 2020

La Sărbătoarea Sfântului Apostol Andrei, cel Întâi Chemat, Ocrotitorul României și a Sfântului Ierarh Andrei Șaguna, Mitropolitul Transilvaniei

Cuvânt-înainte

Lucrarea de față și întreg proiectul de cercetare doctorală ce îi stă la bază este rezultatul sprijinului moral sau material al unui mare număr de persoane. Bineînțeles că mai întâi de toate dau slavă și mulțumire Bunului și Atotputernicului Dumnezeu pentru tot ajutorul primit în realizarea acestui demers de cercetare teologică. De asemenea, mulțumesc Preasfintei Născătoare de Dumnezeu și Pururea Fecioarei Maria, sub a cărei protecție și ajutor mi-am pus întreaga mea viață, pentru mijlocirile Sale.

Mai întâi de toate, ajutor pământesc în acest demers am primit din partea Înaltpreasfinției Sale Prof. Univ. Dr. Laurențiu Streza, Arhiepiscopul Sibiului și Mitropolitul Ardealului, care cu părintească dragoste m-a acceptat ca doctorand sub îndrumarea Înaltpreasfinției Sale, iar în toată perioada de pregătire doctorală, cu grijă părintească, acrivie și exigență academică, m-a îndrumat în scrierea tezei de doctorat. Munca de cercetare doctorală sub înalta îndrumare a Părintelui Mitropolit a fost, fără îndoială, cea mai mare șansă ce mi s-a putut oferi în domeniul academic în această viață. Dorința mea smerită nu este decât să mă fi ridicat la măsura bunătății, disponibilității, dăruirii și așteptărilor Înaltpreasfinției Sale, căruia îi datorez profundă recunoștință.

De asemenea, pe întreg parcursul studiilor doctorale am fost binecuvântat și susținut de către ierarhul și părintele de vrednică pomenire Înaltpreasfințitul Justinian, Arhiepiscop *ad personam* al Episcopiei Ortodoxe Române a Maramureșului și Sătmarului, și, în aceeași măsură de către urmașul său în scaunul episcopal, Preasfințitul Părinte Episcop Iustin. Preasfinția Sa a contribuit poate cel mai mult la formarea mea profesională și îi sunt dator cu o mulțumire specială, anume pentru faptul că, în

momentul în care mi-a comunicat că dorește să mă trimită la studii doctorale, nu mi-a dat nicio variantă ajutătoare, ci s-a exprimat foarte ferm prin formula: „Nu este ascultare, ci poruncă!”. Acesta a fost începutul proiectului de cercetare doctorală ce stă la baza prezentei lucrări, proiect care s-a născut dintr-o poruncă arhierească. De fapt, Preasfinția Sa a procedat astfel în mai multe rânduri, cu mai mulți ucenici, exprimându-și astfel preocuparea și simțul pentru nevoile actuale ale Bisericii, care necesită pregătirea personalului monahal în contextul misionar cu totul special și pretențios al vremurilor pe care le trăim.

De sprijin frățesc deosebit m-am bucurat și din partea obștii monahale a Mănăstirii „Sfânta Ana” de la Rohia, căreia îi aparțin de mai bine de 20 de ani, mai ales din partea părintelui stareț, Arhimandritul Dr. Macarie Motogna. Rugăciunile fraților și părinților monahi m-au întărit în munca mea, iar scutirea de la anumite îndatoriri zilnice mi-au permis să mă ocup de redactarea tezei de doctorat. Țin în mod deosebit să amintesc aici sprijinul moral și încurajările aparte primite din partea Arhimandritului Serafim Man, care mi-a slujit și ca model de viață monahală și care a trecut la cele veșnice în anul 2013 – așadar, înainte ca acest proiect de teză de doctorat să fi fost finalizat. Mănăstirea Rohia îi datorează Părintelui Serafim și parte din existența marii biblioteci a mănăstirii, alături de mulți alții care au contribuit consistent la aceasta. Biblioteca este foarte bogată în cărți teologice și a fost aranjată și fișată după metoda clasică de către Părintele Nicolae Steinhardt, supranumit Monahul de la Rohia. O parte semnificativă a bibliografiei folosite la realizarea proiectului de teză de doctorat mi-a fost, astfel, accesibilă direct în biblioteca mănăstirii Rohia. Pot spune că m-am lăsat purtat, printre rânduri, de chipurile luminoase ale celor doi mari monahi amintiți mai sus: Arhimandritul Serafim Man, stareț al mănăstirii între anii 1973 și 1984, și monahul Nicolae Steinhardt de la Rohia, călugărit în anul 1980 de către starețul Serafim, fără nicio

aprobare din partea forurilor superioare, în acele vremuri de represiune asupra Bisericii din partea regimului comunist totalitar.

Cu siguranță că nu voi ezita să-i amintesc aici pe toți profesorii care au contribuit la formarea mea teologică, și anume corpul profesoral al Seminarului Teologic de la Baia Mare și al Facultății de Teologie din Oradea. Lor le datorez formarea mea teologică de bază.

Participarea la cursurile de master de la Institutul Ecumenic de la Bossey, Elveția, în anul universitar 2015–2016 a reprezentat o experiență aparte pentru mine și sunt întărit în convingerea că nu greșesc afirmând că a fost cea mai importantă experiență din viața mea de până acum. În această perioadă am consultat cea mai mare parte din bibliografia în limbile străine și am redactat aproape integral partea a treia a prezentei lucrări care ține de Bisericile Vechi-Orientale. La Bossey am avut, de asemenea, ocazia unui contact permanent cu teologi aparținând acestor biserici, care se aflau fie la Institut, fie la Consiliul Mondial al Bisericilor, participând la unele seminarii sau conferințe pe diverse teme teologice, administrative sau legate de relațiile inter-bisericești. Prin urmare, sunt recunoscător profesorilor și colegilor studenți de la Institutul Ecumenic de la Bossey, precum și mai multor angajați de la Consiliul Mondial al Bisericilor care mi-au oferit consiliere și sfat în legătură cu anumite teme abordate în teza de doctorat. Mulțumiri aparte doresc să adresez Părintelui Prof. Dr. Ioan Sauca, directorul Institutului Ecumenic de la Bossey, care mi-a purtat o grijă deosebită pe parcursul perioadei de studiu în cadrul Institutului pe care îl conduce.

La formarea mea teologică au contribuit și profesori din țară și străinătate, care mi-au oferit sfatul lor în realizarea acestui proiect de cercetare sau mi-au indicat importante resurse bibliografice. Amintesc aici pe Pr. Prof. Dr. Stelian Tofană de la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Cluj-Napoca și pe Prof. Dr. Pierre-Yves Brandt de la Facultatea de

Teologie din Lausanne, teolog protestant, apropiat de Ortodoxie, un mare iubitor al Sfintei Liturghii ortodoxe și un foarte bun muzician.

Mulțumirile mele se îndreaptă, de asemenea, spre bibliotecarii bibliotecilor Mănăstirii Rohia, a Facultăților de Teologie din Sibiu, Cluj-Napoca și Geneva, precum și spre bibliotecarii Centrului Ecumenic de la Geneva și ai Institutului Ecumenic de la Bossey și ai Centrului Ortodox de la Chambésy. Toți mi-au pus la dispoziție, cu o deosebită amabilitate, cărți și reviste, iar uneori mi-au indicat bibliografie valoroasă. Le mulțumesc și pentru răbdarea deosebită de care au dat dovadă, răspunzând cu mult profesionalism la toate întrebările adresate. Bibliotecarilor de la Geneva, Bossey și Chambésy le datorez, de asemenea, introducerea mea în fascinanta lume a resurselor bibliografice electronice, care constituie deja un procent semnificativ în cercetare și care, fără îndoială, va reprezenta viitorul în cercetarea mondială, inclusiv în cea teologică.

Doresc să mulțumesc în chip deosebit părinților mei, creștinii ortodocși români Ion și Ioana, care mi-au sădit de mic în suflet credința ortodoxă strămoșească și dragostea pentru neamul românesc. De asemenea, doresc să le mulțumesc surorilor și fraților mei de sânge, Ioan, Toader Daniel, Ioana, Năstaca și Ileana, alături de care am crescut în casa părintească și de al căror sprijin mă bucur până astăzi.

Un cuvânt de mulțumire aparte adresez și membrilor comisiei doctorale care au analizat proiectul tezei de doctorat ce stă la baza acestei lucrări, și care au redactat referatele de specialitate. Prețioasele indicații oferite pe parcursul cercetării și la data susținerii tezei au fost avute în vedere și au prins formă acum, în prezenta lucrare.

Dacă această lucrare reprezintă rezultatul sprijinului oferit cu atâta generozitate de persoanele amintite mai sus, dar și de altele neamintite aici, neajunsurile și slăbiciunile ei, precum și eventualele omenești omisiuni îmi aparțin în exclusivitate.

Introducere

În anul 1941, renumitul profesor de liturgică bucureștean Petre Vintilescu afirma: „chestiunea elementelor necesare pentru pregătirea Sfintei Euharistii s-ar putea considera o chestiunea închisă, adică definitiv rezolvată.”.[3] Se pune atunci în mod firesc întrebarea: de ce un proiect de teză de doctorat în anul 2016 despre elementele materiale utilizate în Taina Sfintei Euharistii? Într-adevăr, din punctul de vedere amintit de profesorul Petre Vintilescu, lucrurile sunt lămurite: Biserica Ortodoxă folosește la Sfânta Liturghie pâine de grâu curată și dospită, vin curat de struguri, la care se adaugă puțină apă, iar după prefacerea euharistică se adaugă, de asemenea, și puțină apă caldă.

Se poate observa un interes destul de ridicat în Biserica noastră, de mai multe decenii, față de locul Sfintei Euharistii în viața Bisericii. Acest lucru este firesc, căci „Sfânta Euharistie este inima Bisericii, Taina Mântuirii în cel mai înalt sens… este «taina desăvârșită și ultimă».”.[4] De exemplu, chestiunea frecvenței împărtășirii a fost discutată încă din perioada patristică și este subiect de dezbatere la noi, ortodocșii români, de aproape trei sute de ani. Un atare caz: în 1926, Petru Chirică[5] pledează pentru împărtășirea deasă, descriind o situație pe care încă o mai întâlnim, cel puțin în anumite regiuni ale țării noastre: „Într-adevăr, de ce oare numai noi

---

[3] Pr. Prof. Petre Vintilescu, „Culoarea vinului pentru Sfânta Euharistie”, în *BOR*, LIX (1941), nr. 1–2, p. 3.

[4] George Florovsky, *Biserica, Scriptura, Tradiția. Trupul viu al lui Hristos*, trad. de Florin Caragiu și Gabriel Mândrilă, Ed. Platytera, 2005, p. 277–278.

[5] Vezi Pr. Petru Chirică, „Taina Sfintei Împărtășiri în Biserica Ortodoxă”, în *BOR*, XLIV (1926), nr. 1, p. 126–128. *Împărtășania continuă cu Sfintele Taine. Dosarul unei controverse. Mărturiile Tradiției*, trad. de Arhid. Prof. Univ. Dr. Ioan I. Ică jr, Deisis, 2006.

preoții ne împărtășim în duminici și sărbători? De ce acest popor a fost atât de neglijat, încât îl vedem azi așa de indiferent față de acțiunea mântuitoare a Sfintei Împărtășanii? Ce temeiuri s-au avut în vedere, de s-a fixat împărtășirea numai în cele patru posturi sau, în cel mai rău caz, măcar la Paști, când cuvântul sfânt ne vorbește de împărtășiri zilnice în cele dintâi zile ale creștinismului, când mai ales după toate tratatele de liturgică se vede că, în Biserica primelor veacuri, creștinii se împărtășeau cât de des la altar împreună cu preotul? Ce frumos era atunci și ce urât este azi! Cum am lepădat noi tot ceea ce ne apropia cu adevărat de cer și azi ne mulțumim numai cu o asistență rece, fățarnică și rară față de o așa scumpă taină!”.[6] O abordare mai recentă a acestei teme, care are în vedere chestiunea și din punct de vedere istoric, a fost realizată în volumul *Împărtășania continuă cu Sfintele Taine. Dosarul unei controverse. Mărturiile Tradiției*[7], tradus de diac. Ioan I. Ică jr. Tot dânsul semnează excelentul studiu introductiv cu titlul *Împărtășirea continuă pro și contra – o dispută perenă și lecțiile ei*[8], în care prezintă o recenzie a discuțiilor pe această temă în mediul ecleziastic ortodox românesc. Această analiză istorică începe cu o pastorală a lui Neofit Cretanul din 1739, care constata faptul că credincioșii se împărtășesc doar la Paști, nu au nicio cunoștință despre ce anume înseamnă Sfânta Împărtășanie, iar în unele sate chiar și la Învierea Domnului primesc doar așa-numitele „paști (*paximan*), adică doar pâine binecuvântată și vin nesfințit, sau iau doar aghiasmă”.[9]

De asemenea, se discută alte aspecte adiacente Sfintei Euharistii, precum aplicarea sau nu cu strictețe a canoanelor legate de oprirea de la Sfânta Împărtășanie.

---

[6] *Ibidem*, p. 127, col. 1.

[7] *Împărtășania continuă cu Sfintele Taine. Dosarul unei controverse. Mărturiile Tradiției*, trad. de Arhid. Prof. Univ. Dr. Ioan I. Ică jr, Deisis, 2006.

[8] *Ibidem*, p. 5–88.

[9] *Ibidem*, p. 7.

Există, în opinia mea, suficiente motive pentru a propune o teză de doctorat despre elementele materiale utilizate în Sfânta Euharistie. Un prim motiv ar fi acela că în limba română s-a scris relativ puțin pe această temă. Este suficient să ne uităm în manualul de liturgică al Părintelui Ene Braniște pentru a realiza că se acordă doar zece pagini tratării temei „*Principalele materii folosite în cultul ortodox*". Sunt tratate, cu semnificația lor simbolică, pâinea, vinul, apa, untdelemnul, tămâia, lumânarea și lumina în general în doar zece pagini.[10] Pentru tratarea elementelor euharistice sunt dedicate numai trei pagini.[11] Prin urmare, această teză de doctorat își propune, în primul rând, să prezinte modul în care elementele materiale ale Sfintei Euharistii sunt folosite în ritul nostru bizantin, să cerceteze semnificația lor simbolică și să compare modul în care acestea sunt folosite în ritul bizantin cu forma și modul în care acestea sunt folosite în riturile Bisericilor Vechi-Orientale.

În gândirea structurii prezentului proiect de teză de doctorat am avut în vedere avertismentul lansat de Părintele Alexander Schmenann că „unul din principalele defecte ale teologiei sacramentale este că, în loc să urmeze etapele călătoriei euharistice, cu revelarea progresivă a înțelesului lor, teologii au aplicat euharistiei un set de întrebări abstracte, pentru a o forța să intre în propriul său cadru intelectual".[12] De aceea am dorit o prezentare care să nu aibă în vedere cadrul intelectual-teologic, ci una care să urmeze oarecum linia firească a dezvoltării liturgice. Astfel că m-am gândit să separ ceea ce ne relevă *Liturghierul* despre elementele

[10] Pr. Prof. Ene Braniște, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească și pictură creștină*, tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ed. a doua revizuită și adăugită, EIBMBOR, București, 1993, p. 634–643.

[11] *Ibidem*, p. 634–636.

[12] Alexander Schmemann, *Pentru viața lumii. Sfintele Taine și Ortodoxia*, trad. de Aurel Jivi, Ed. Basilica, București, 2012, p. 41.

euharistice și simbolismul lor de ceea ce au dezvoltat teologii cu privire la acest simbolism.

În prima parte a acestui proiect de teză de doctorat vor fi prezentate mai întâi elementele euharistice folosite în ritul bizantin, anume pâinea, vinul și apa, și cum anume se obțin acestea, în cazul produselor complexe, precum sunt pâinea și vinul, care nu sunt luate din natură, ci sunt rezultatul unui proces de preparare. Folosindu-mă în special de indicațiile *Liturghierului* în uz astăzi în Biserica Ortodoxă Română[13], voi descrie modul în care acestea sunt pregătite pentru jertfa euharistică în cadrul Sfintei Proscomidii și voi analiza teologia rugăciunilor care însoțesc anumite gesturi și acte liturgice din cadrul acestora. Pentru că noi, ortodocșii, credem în „tăria nezdruncinată a sfintelor canoane"[14], am citat și analizat canoanele care cuprind vreo referire cu privire la elementele euharistice materiale. De asemenea, un ultim subcapitol al acestei prime părți va prezenta pe scurt principalele controverse din istoria Bisericii cu privire la elementele euharistice. Acesta va fi în mare conținutul primei părți a acestei teze de doctorat.

Partea a doua a prezentului proiect de teză de doctorat se ocupă de semnificația istorică și simbolică a elementelor euharistice, precum și de simbolismul principalelor acte liturgice legate de elementele euharistice, așa cum au fost acestea percepute de unii comentatori creștini. Înainte

---

[13] Vezi în acest sens Pr. Prof. Nicolae D. Necula, „Ce aduce nou ultima ediție a Liturghierului în limba română?", în *Tradiție și înnoire în slujirea liturgică (II)*, Ed. Trinitas, București, 2014, p. 273–280. De asemenea, vezi anumite comentarii pe marginea acestei ultime ediții la Pr. Prof. Viorel Sava, „Liturghierul la Iași (1818) – prezentare și evaluare în lumina ultimei ediții a Liturghierului românesc", în Mihai Vizitiu (ed.), *Sfânta Scriptură și Sfânta Liturghie, izvoare ale vieții creștine*, Ed. Trinitas, Iași, 2008, p. 315–317.

[14] Pr. Prof. Liviu Stan, „Tăria nezdruncinată a sfintelor canoane", în *O*, XXII (1970), nr. 2, p. 300–304; Idem, *Biserica și dreptul. Studii de drept canonic ortodox*, ed. coordonată de Pr. Conf. Univ. Dr. Irimie Marga, Ed. Andreiana, Sibiu, 2012, p. 387–396.

de a mă ocupa de simbolismul elementelor euharistice în Vechiul Testament, în Noul Testament și, parțial, în lumea greco-romană, am dedicat două subcapitole percepției ortodoxe despre materie, în general și cum anume se reflectă aceasta asupra Sfintelor Taine în general. Am arătat mai întâi că, potrivit ontologiei ortodoxe a materiei, lumea materială este creația lui Dumnezeu și, prin urmare, este bună în esența ei. Biserica i-a condamnat pe ereticii gnostici care au considerat lumea materială drept rea în sine. Fiind bună în natura ei, materia poate participa la sfințirea omului. Un al doilea subcapitol a fost dedicat prezentării rolului elementelor materiale în Sfintele Taine în general, subliniind faptul că, în Euharistie, elementele materiale primesc cea mai înaltă valoare întrucât devin Însăși Săvârșitorul Tainelor, Mântuitorul nostru Iisus Hristos. Am prezentat apoi pe scurt cum anume au fost percepute apa, pâinea și vinul în Vechiul Testament, în Noul Testament, precum și, în cazul vinului, în lumea greco-romană. Se poate remarca faptul că, atât în Vechiul, cât și în Noul Testament, elementele euharistice apar ca elemente centrale care întrețin viața și care au fost rânduite să devină și principalele elemente materiale pentru a susține sfințirea și mântuirea omului. Atât în Vechiul Testament, cât și în lumea greco-romană, vinul era folosit la jertfe, deci a fost element sacrificial. Pâinea făcea parte în Vechiul Testament, alături de vin, din categoria jertfelor nesângeroase.

Am acordat o atenție aparte faptului că vinul era consumat de către greci și romani amestecat cu apă, spre deosebire de evrei, care-l consumau neamestecat cu apă. Este convingerea mea că folosirea liturgică a vinului amestecat cu apă este o preluare din lumea greco-romană, care mai apoi a fost teologizată.

În ultima parte am prezentat simbolismul acordat elementelor euharistice în cadrul principalelor momente ale proscomidiei, precum și al turnării apei în vin, al turnării apei calde și, mai apoi, a amestecului

tuturor elementelor în Sfântul Potir. M-am limitat cu această prezentare la câțiva autori ale căror comentarii au fost colectate de Părintele Ioan I. Ică jr într-o colecție de comentarii liturgice[15]: Sfântul Justin Martirul, Teodor al Mopsuestiei, Dionisie Areopagitul, Maxim Mărturisitorul, Germanos al Constantinopolului, Nicolae al Andidei, Grigorie Sinaitul, Nicolae Cabasila, Simeon al Tesalonicului și Pseudo-Germanos al Constantinopolului. Prezentarea separată a acestor interpretări liturgice față de simbolismul dat de textul liturgic în sine are rolul de a demonstra că există diferențe, uneori semnificative, între sensul simbolic dat de textul liturgic și sensul dat de interpreții bizantini.

A treia parte a prezentului proiect de teză de doctorat se ocupă de compararea elementelor euharistice din tradiția ortodoxă cu cele întâlnite în Bisericile Vechi-Orientale. Motivul pentru care am ales ca această parte comparativă să trateze Bisericilor Vechi-Orientale[16] este acela că acestea sunt cele mai apropiate de tradiția noastră ortodoxă răsăriteană, nu numai din punct de vedere doctrinar sau canonic, ci și liturgic. Deși comuniunea deplină dintre Biserica Ortodoxă și Bisericile Vechi-Orientale a fost întreruptă după cel de-al Patrulea Sinod Ecumenic de la Calcedon (451), deci de mai bine de o mie cinci sute de ani, iar dialogul teologic modern nu a dus la refacerea unității, acest grup de biserici rămâne cel mai apropiat Ortodoxiei noastre din toate punctele de vedere. O abordare a unei teme de natură liturgică legată de Bisericile Vechi-Orientale nu a fost și nu este o sarcină ușoară, așa cum sublinia deja în anul 1965 părintele Ene Braniște.[17] Condițiile vitrege și de izolare în care acestea au trăit până recent, tipărirea

[15] Este vorba de Arhid. Prof. Univ. Dr. Ioan I. Ică jr, *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului. Integrala comentariilor liturgice bizantine*, Ed. Deisis, Sibiu, 2011.

[16] În această categorie nu intră Bisericile de tradiție asiriană sau nestoriană. Vezi Mihai Colibă, „Cultul Bisericii nestoriene”, în *O*, XVIII (1966), nr. 4, p. 533–551.

[17] Pr. Prof. Ene Braniște, „Cultul Bisericilor creștine vechi din Orient”, în *O*, XVII (1965), nr. 1, p. 83.

târzie a cărților lor de cult, existența a mai multe variante a acestora și, nu în ultimul rând, slaba cunoaștere a limbilor liturgice vechi-orientale sunt doar câteva cauze ale insuficientei cunoașteri a tradițiilor liturgice ale acestora la noi, în ciuda faptului că acestea sunt cele mai apropiate de noi, ortodocșii, inclusiv din punct de vedere liturgic.[18]

Scopul principal al studiului comparativ între elementele euharistice folosite în liturghia ortodoxă și cele folosite în diferitele tradiții liturgice orientale este acela de a reliefa faptul că diferențele sunt minore și au de-a face cu dezvoltarea diferitelor tradiții liturgice pe baza unor elemente de natură culturală, de civilizație și de viață a Bisericii. În abordarea comparativă din acest proiect de teză de doctorat nu am făcut decât să-l urmez cu smerenie pe îndrumătorul meu de doctorat, Înaltpreasfinția Sa Prof. Univ. Dr. Laurențiu Streza, care a comparat Taina Botezului în diferite rituri creștine[19], precum și Taina Mirungerii în Bisericile Vechi-Orientale.[20] Atât Biserica Ortodoxă, cât și Bisericile Vechi-Orientale, dar și toate bisericile care există de ceva timp – deci care pot fi numite „istorice" – folosesc ca elemente euharistice pâinea și vinul. Există însă câteva variațiuni în jurul elementelor euharistice de bază, respectiv: Ce fel de pâine se folosește, dospită sau nedospită (azimă)? Cum anume se dospește aluatul? Cu drojdie sau cu aluat vechi? Se adaugă sau nu și alte elemente pâinii de grâu, ca, de exemplu, untdelemn sau sare? Cum anume, unde și de către cine se prepară pâinea euharistică? Se aplică acesteia vreo pecete, iar dacă da, ce conține aceasta? Aproximativ același set de întrebări am formulat și în cazul vinului ca element euharistic. Se folosește doar vin simplu

[18] *Ibidem*, p. 86–88.

[19] Pr. Asist. Liviu Streza, Mitropolitul Ardealului, „Botezul în diferitele rituri creștine", în *O*, XXXVII (1985), nr. 1, p. 17–186, și XXXVII (1985), nr. 2, p. 239–344.

[20] Idem, „Taina Mirungerii în Biserica Ortodoxă și în Bisericile Vechi-Orientale", în *O*, XXXIX (1987), p. 62–83.

sau se adaugă apă? Există vreo formă specială de preparare a vinului euharistic, iar dacă da, care este aceasta?

Am încercat să explic diferențele atât dintre Biserica Ortodoxă și Bisericile Vechi-Orientale, cât și cele din interiorul Bisericilor Vechi-Orientale, atât din punct de vedere liturgic, cât și istoric. De asemenea, am acordat o atenție aparte explicațiilor de natură teologică dezvoltate în jurul elementelor euharistice.

Am dedicat câte un capitol fiecărei tradiții din interiorul familiei Bisericilor Vechi-Orientale, fiecăreia corespunzându-i, cu două excepții, câte o biserică din cadrul acestei familii. Tradiției armene îi aparțin două biserici armenești, distincte administrativ, dar una din punct de vedere doctrinar. Nu am dedicat un capitol separat tradiției eritreene, din simplul motiv că tradiția liturgică a acesteia este aceeași cu cea etiopiană. De asemenea, am încercat să urmez o structură asemănătoare pentru fiecare capitol: mai întâi am realizat o foarte scurtă prezentare istorico-liturgică, anume am prezentat informații istorice de bază despre fiecare biserică, precum și câteva detalii despre tradiția liturgică pe care o urmează. Un alt subcapitol prezintă elementele euharistice așa cum sunt ele folosite în fiecare tradiție. În cadrul acestei prezentări am folosit abordări diferite, anume, în cazul acelor tradiții mai bine cunoscute la noi, precum cea armeană, am prezentat pe scurt natura elementelor euharistice folosite în liturghia lor. În cazul tradiției etiopiene, care este în mod evident mai puțin cunoscută la noi, am ales să citez *in extenso* din textele liturgice, relevând în același timp conținutul lor teologic. De exemplu, am ales să traduc (din engleză) și să comentez rugăciunile din Liturghierul Bisericii Etiopiene, întrucât această tradiție liturgică este puțin cunoscută la noi. Dacă în anul 1965, când părintele Ene Braniște scria extinsul său studiu despre cultul Bisericilor creștine vechi din Orient, nu exista un liturghier

tipărit al Bisericii Etiopiene, ci doar cel al Bisericii Etiopiene unite,[21] acum însă există mai multe ediții tipărite, între care cel care mi-a fost accesibil cuprinde chiar și traducerea în engleză a textelor.

Acolo unde, de-a lungul istoriei, a existat un dialog teologic pe marginea elementelor euharistice între tradițiile prezentate și alte biserici, mai ales Biserica Ortodoxă, am analizat conținutul acestui dialog și argumentele de natură teologică aduse de fiecare parte.

Trebuie să amintesc aici faptul că nu am acordat o mare atenție diferitelor rituri liturgice, pe care doar le-am amintit în treacăt, și nici edițiilor diferitelor liturghiere folosite în Bisericile Vechi-Orientale. Aceasta pentru că, în ceea ce privește materia euharistică, nu prezintă vreo diferență între ele.

Renașterea teologică neopatristică din zilele noastre „își are izvorul în redescoperirea rolului central al euharistiei atât în viața creștinului, cât și în cea a întregii Biserici".[22] Dacă prezentul proiect de teză de doctorat a contribuit cât de puțin la această redescoperire, atunci și-a atins pe deplin scopul.

În finalul acestei introduceri aș dori să mai fac câteva precizări de natură tehnică. Citatele biblice folosite în această teză de doctorat au fost preluate din ediția românească sinodală a Sfintei Scripturi. Acolo unde însă am citat texte biblice traduse din diferiți autori – de exemplu, autori armeni –, am urmat cu prioritate textul englezesc al traducerii. Prin urmare, citatele biblice din interiorul citatelor din anumiți autori diferă puțin de textul biblic sinodal românesc.

Prezenta teză de doctorat cuprinde numeroase citate din texte liturgice atât din ritul bizantin al Bisericii Ortodoxe, cât și din riturile diferitelor

---

21 *Ibidem*, p. 117.

22 Pr. Prof. Boris Bobrinskoy, *Taina Bisericii*, trad. Vasile Manea, Ed. Patmos, Cluj-Napoca, 2002, p. 43.

Biserici Vechi-Orientale. Din motive de spațiu, anumite citate din ritul bizantin nu au fost redate integral, ci doar părți ale acestora care sunt relevante pentru scopul acestei lucrări. Acolo unde mersul textului este evident, am preferat să nu redau întregul text, ci am folosit prescurtările ideale, precum *„Și acum....”*, sau ecfonisele au fost redate până la începutul formulei trinitare a acestora: *„Tatălui...”*. Aceste reguli de prescurtare nu au fost aplicate în cazul textelor liturgice folosite în Bisericile Vechi-Orientale, tocmai pentru că acestea nu sunt atât de familiare la noi.

Citatele preluate din autori mai vechi au fost redate după criteriile actuale de ortografie și punctuație. Astfel, cratima (-) a înlocuit apostroful folosit în vechea uzanță (’), iar cuvintele scrise uneori despărțit (pre cum, întru cât) au fost redate conform regulilor ortografice actuale (precum, întrucât).

Doresc să prezint pe scurt lucrările care mi-au fost de cel mai mare folos pentru redactarea acestei teze de doctorat. În primul rând trebuie amintită opera Înaltpreasfinției Sale Prof. Univ. Dr. Laurențiu Streza, Arhiepiscopul Sibiului și Mitropolitul Ardealului, care se constituie ca o etapă decisivă în dezvoltarea teologiei liturgice de la Sibiu și de la noi din țară.[23] Am folosit în mod extins valoroasele studii ale Înaltpreasfinției Sale cu privire la tema acestei teze de doctorat. De asemenea, m-am folosit de lucrările marilor liturgiști români Petre Vintilescu, Ene Braniște, Nicolae D. Necula, precum și de scrierile unor iluștri liturgiști străini – cu precădere opera lui Alexander Schmemann. În mod special, opera lui Ene Braniște, cel mai mare specialist ortodox român în teologie liturgică

[23] Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr, „Mitropolitul-profesor Laurențiu și înnoirea liturgică a teologiei ortodoxe transilvănene”, la Dr. Laurențiu Streza, Mitropolitul Ardealului, *Plinitu-s-a, Hristoase, taina rânduielii tale. Studii de Teologie liturgică*, Ed. Andreiana, Sibiu, 2012, p. 8.

Presa Universitară
ISBN 978-606-37-0994-4